

Theodor GEORGESCU | **Canonul traducerii – Plaut *Bacchides*
/ Menandru, *Dis exapaton***
(Universitatea din București)

Abstract: (The canon of translation - Plaut's *Bacchides* / Menander's *Dis exapaton*) The issue of the influence of the New Greek comedy on Latin comics has been widely debated over time. The opinions oscillated between denying Plaut and Terentius' comedies any originality and, on the contrary, considering the Greek models only as starting points from which the Latin comedians produced their comedies perfectly independent. The debate was possible and was fuelled by the fatality of the absence of a Greek "original" and its transposition / translation into Latin. However, a relatively recent breakthrough can provide a first-time response to this problem. The last century a papyrus (P. Oxy, 64 4407) dating from the III-IV century AD, which contained fragments from the Menander's comedy Δις ἐξαπατῶν "Twice Deceiving" or "The Double Deceiver", was discovered and published. For the first time it was possible to confront the text of a New Greek comedy and its "re-elaboration" in Latin, more precisely in Plaut's comedy *Bacchides*. We propose to confront verses 11-30 and 91-112 of Menander's text with vv. 494-560 of the plautine comedy to appreciate *in uiuo* the way the Latin author reports to his model. We will try to provide a response to the thorny problem of the "originality" of the Latin authors towards their Greek models.

Keywords: Plautus, *Bacchides*, Menander, *Dis exapaton*, Greek-Latin Translation

Rezumat: Problema influenței comediei noi grecești asupra comicilor latini a fost amplu dezbătută de-a lungul timpului. Părerile au oscilat între a nega comediilor lui Plaut și Terențiu orice originalitate și, dimpotrivă, a considera modelele grecești doar ca pe niște puncte de plecare de la care comicii latini și-au elaborat comediile perfect independent. Dezbateră a fost posibilă și a fost alimentată de fatalitatea absenței unui „original” grec și a transpunerii / traducerii sale în latină. O descoperire relativ recentă poate oferi însă pentru prima dată un răspuns la această problemă. În secolul trecut a fost descoperit și publicat un papirus (P. Oxy. 64 4407) datând din sec. III-IV p. Chr. care conținea fragmente din piesa menandreică Δις ἐξαπατῶν „Cel ce înșală de două ori” sau „Dubla înșelăciune”. În premieră se putea confrunta textul unei comedii noi grecești și „reelaborarea” lui în latină, mai precis în comedia *Bacchides* a lui Plautus. Ne propunem să confruntăm versurile 11-30 și 91-112 din textul lui Menandru cu vv. 494-560 din comedia plautină pentru a aprecia *in uiuo* felul în care se raportează autorul latin la modelul său. Vom încerca astfel să oferim un răspuns spinoasei probleme a „originalității” autorilor latini față de modele lor grecești.

Cuvinte-cheie: Plaut, *Bacchides*, Menander, *Dis exapaton*, traducere greacă-latină

O problemă care a frământat filologia clasică de-a lungul vremurilor a fost gradul de independență / originalitate al comediografilor latini în raport cu autorii greci de la care s-au revendicat explicit în preambulul pieselor. Dezbateră a fost întreținută de pierderea originalelor pieselor grecești corespondente comediilor păstrate de la Plautus și Terentius. Această situație a oferit specialiștilor un câmp al speculațiilor foarte amplu: de la negarea oricărei originalități a autorilor latini, piesele lor fiind considerate doar niște traduceri, până la ideea unei totale independențe față de modelele grecești, invocate astfel de latini doar pentru a da „greutate” propriilor comedii. Situația a putut fi repusă în discuție după descoperirea în secolul trecut a unui papir, datând din sec. III-IV a. Chr., care conținea fragmente din piesa menandreică Δις ἐξαπατῶν „Cel ce înșală de două ori” sau, după cum au preferat alți traducători, „Dubla înșelăciune”, care

constituia modelul comediei plautine *Bacchides*¹. Pentru prima dată un original grec putea fi confruntat cu versiunea lui latină fie și în puținele și incompletele fragmente menandreice păstrate.

Pentru o înțelegere mai bună a relației dintre comediografii romani și modelele lor grecești trebuie să precizăm la ce fază a comediei grecești se raportează aceștia. Vechea comedie attică, care își are perioada de maximă înflorire în a doua jumătate a secolului al V-lea *a. Chr.*, a abordat în primul rând subiecte politice sau conexe în orice caz vieții publice (război, justiție, corupție ș.a.), de cele mai multe ori în întrepătrunderea lor. În afară de numeroasele fragmente păstrate de la comediografii vremii mărturie stau piesele integrale ale lui Aristophan. Această fază a comediei se caracterizează în primul rând prin virulența cu care sunt atacați politicienii epocii, iar acest lucru era posibil doar în condițiile unei totale libertăți de exprimare (chiar dacă au existat și atunci tentative de limitare a atacurilor la persoană). După înfrângerea Athenei de la sfârșitul războiului peloponesiac și impunerea unui regim autoritar comedia intră într-o profundă criză de identitate, căci este nevoită să-și reorienteze subiectele. De la o formă literară prin excelență militantă în domeniul vieții cetățenești ea este nevoită, începând cu secolul al IV-lea, să-și restrângă subiectele la viața casnică pentru a nu deranja noile autorități. În istoriile literaturii grecești această fază a comediei este numită convențional „medie”, o etapă în privința căreia suntem nevoiți mai degrabă să ne folosim imaginația, căci nu păstrăm decât puțin fragmente, insuficiente pentru a emite judecăți tranșante. O părere însă despre cum trebuie să fie arătat aceste comedii post-libertate ne-am putea face din ultimele piese ale lui Aristophan, *Adunarea femeilor* și *Ploutos*, care abordează mai degrabă probleme sociale decât politice.

Cazul imitării din *Bacchides* nu este nicidecum o excepție, ci este regula unui gen dramatic cunoscut cu numele de *fabula palliata*, care consta în oferirea unor versiuni romane pentru comedii grecești. Plaut, de exemplu, l-a mai imitat pe Menandru în *Poenulus* după Καρχηδόνιος, *Stichus* după Κόλαξ și Ἀδελφοὶ ἄ, *Cistellaria* după Συναριστῶσαι, *Aulularia* poate după Ἄπιστος și/sau Ὑδρία. Contemporanul lui Ennius, Caecilius Statius l-a urmat pe Menandru în comedia *Plocium* (gr. Πλόκιον). În cazul lui Terentius cinci dintre cele șase comedii păstrate sunt transpuneri ale pieselor menandreice, păstrând chiar și titlurile grecești ale originalelor: *Heauton Timorumenos* după Ἐαυτὸν τιμωρούμενος, *Adelphoe* după Ἀδελφοὶ β' (și o scenă din Συναποθνήσκοντες a lui Diphilos), *Andria* dintr-o contaminare între Ἀνδρία și Περιθία, *Eunuchus* după Εὐνοῦχος (dar și Κόλαξ), *Hecyra* după Ἐπιτρέποντες (dar și Ἐκυρά de Apollodoros din Karystos). În cazul lui Terentius procedeul preferat al adaptării a fost „contaminarea”, adică inserarea într-o intrigă luată dintr-o comedie a unor dezvoltări colaterale și a unor scene izolate luate dintr-o altă piesă.

Necesitatea comparării comediei latine cu modelele grecești ale comediei noi nu este doar o concluzie a exegeților moderni, ci chiar comediografii latini afirmau din prologul pieselor că ei redau, de fapt, o comedie greacă. Câteva exemple vorbesc de la sine: (*Asinaria*, vv. 10-11) *huic nomen Graece Onagost* (sc. ὄναγός) *fabulae*; / *Demophilus scripsit, Maccus vortit barbare*; (*Mercator*, vv. 9-10) *graece haec vocatur Emporos* (sc. ἔμπορος) *Philemonis*, / *eadem Latine Mercator Macci Titi*; (*Poenulus*,

1. Pentru întreaga discuție v. Handley 1968.

vv. 53-4) *Carchedonius* (sc. Καρχηδόνιος) *vocatur haec comoedia,.... latine Plautus patruus pultiphagonides; (Trinumus, vv. 18-21) huic Graece nomen est Thensauro* (sc. Θησαυρός) *fabulae: / Philemo scripsit, Plautus vertit barbare, / nomen Trinummo fecit, nunc hoc vos rogat / ut liceat possidere hanc nomen fabulam*. Plecând chiar de la felul în care sunt echivalente în latină titlurile pieselor grecești putem anticipa viziunea generală pe care au avut-o comediografii latini în privința felului în care trebuie transpuse în latină comediiile din limba greacă. Dacă în cazul pieselor *Mercator* și *Poenulus* Plaut optează pentru o traducere exactă a termenilor grecești (ἔμπορος și Καρχηδόνιος), atunci când este vorba de ὄναγός, *id est* „conducătorul măgarului”, preferă să-l echivaleze prin *Asinaria* „prețul măgarilor” (și nu cum ar fi trebuit, *asinarius*), iar pe θησαυρός „comoara” îl transpune prin prin *Trinumus* „trei bănuși”. O diferență și mai evidentă este în cazul piesei de care ne ocupăm în acest articol: piesa grecească Δις ἔξαπατῶν „Cel ce înșală de două ori” sau „Dubla înșelăciune” este redată prin *Bacchides* „Cele două Bacchis”. Prin urmare pot exista traduceri exacte, aproximări sau schimbări complete ale titlurilor, în funcție de intențiile literare ale autorului.

Această revendicare de la sursele grecești trebuie însă privită cu circumspecție de către noi pe de o parte pentru că ideea de originalitate era diferită în antichitate față de epoca modernă, iar, pe de altă parte, pentru că s-ar putea să ne aflăm doar în fața unui artificiu literar de raportare, cu scopul de a da „greutate” piesei latinești de vreme ce este „traducerea” unui vestit original grecesc. Procedeu ar putea fi tot de origine greacă, căci știm că, cel puțin în vremea lui Aristophan, exista obiceiul printre autorii debutanți să-ți lansezi piesele originale sub numele unor autori consacrați. De fapt, doar compararea concretă a unui original grec cu transpunerea lui în latină ne poate lămuri cu privire la ce înțelegeau autorii latini prin „traducere” (lat. *vertere* / *vortere* „a întoarce, a schimba, a traduce”). Singurele exemple pe care le avem la dispoziție, după cum am arătat, sunt cele două piese scrise la aproape 120 de ani distanță: Δις ἔξαπατῶν (între 317-307 î.Hr.) și *Bacchides* (189 î.Hr.).

Subiectul celor două comedii pare să fie comun, foarte complicat, așa cum era moda în vremea comediei noi: un tânăr atenian (Sostratos la Menandru, Mnesilochus la Plaut) s-a dus la Ephes împreună cu un sclav (Syros la Men. / Chrysalus la Pl.) pentru a aduce o sumă mare de bani lăsată acolo de tatăl său, (Demeas la Men. / Nicobulus la Pl.), la un oaspete, unde Sostratos / Mnesilochus se îndrăgostește de o curtezană (Bacchis II de la Plaut). Șederea va dura doi ani. Dar Bacchis II este luată de soldatul Cleomachus (știm numele doar din piesa plautină) și dusă la Athena. Sostratos / Mnesilochus îi scrie unui prieten (Moschos la Men. / Pistoclerus la Pl.) pentru a afla unde se află iubita sa, Bacchis II. Syros / Chrysalus îl păcălește pe bătrânul Nicobulus (știm numele doar din piesa plautină), tatăl lui Sostratos / Mnesilochus, că au lăsat banii la Ehes (din pricina unor pirați) pentru a-l determina să se ducă acolo, iar ei să poată cheltui banii cum vor. Moschos / Pistoclerus o găsește pe Bacchis II, dar ea are și o soră, Bacchis I, de care se îndrăgostește el însuși. Sostratos / Mnesilochus, auzind de la un pedagog, (Lydos la Men. / Lydus la Pl.), că prietenul său Moschos / Pistoclerus este îndrăgostit de o curtezană Bacchis (Bacchis I, de fapt!), crede că este înșelat și de prieten și de Bacchis (II). Syros / Chrysalus îl va înșela a doua oară (dubla înșelăciune!) pe bătrânul Nicobulus, cerându-i bani să-i scape fiul, Sostratos / Mnesilochus, de furia soldatului Cleomachus care își vrea plata

pe Bacchis II. Schema de la finalul articolului poate ajuta la înțelegerea relațiilor dintre personaje.

Puținele fragmente păstrate din piesa menandreică nu ne permit să constatăm dacă între cele două piese existau variații ale intrigii. Refacerea subiectului de mai sus a fost realizată aproape exclusiv pe baza piesei plautine. Alte modificări sunt însă evidente. În primul rând titlul: Menandru a ales să o numească „Cel care înșală de două ori”, punând deci în centru figura sclavului Syros, care îl păcălește de două ori pe bătrânul Nicobulus. Plaut în schimb alege pluralul grecesc al numelui Bacchis (gen. -īdis) (gr. Βακχίς), mizând pe încurcătura între cele două curtezane. Autorul grec pune deci greutate pe una dintre virtuțile proverbiale ale unui personaj emblematic pentru mentalul elen, Odysseus, μήτις „înțelepciune / înșelăciune”, în timp ce Plaut mizează pe efectul de *qui pro quo*, mai pe gustul publicului roman. În al doilea rând, schimbarea unora dintre numele personajelor ar putea fi rezultatul dorinței autorului latin de a obține un efect literar mai puternic în fața publicului de la Roma; de remarcat că ele sunt nume grecești sau care se construiesc de la un radical grec: Mnesilochus (Μνησίλοχος) în loc de Sostratos, Chrysalus (de la radicalul χρύσεος „de aur”) în loc de Syros, Nicobulus (Νικόβουλος) în loc de Demeas, Pistoclerus (din radicalul lui πιστός „demn de încredere”) în loc de Moschos.

Cea mai bună metodă însă de a înțelege adaptarea comediei grecești pe tărâm roman este de a compara textele păstrate. Din puținele fragmente păstrate am ales trei, pe care le prezentăm comparativ în tabelul de mai jos și asupra cărora oferim în continuare câteva observații:

Δις ἑξαπατῶν		Bacchides	
vv. 13-7	{(Μ.π)} αὐτόν τε σῶσον, οἰκίαν θ' ὄλην φίλων. Λυδέ, προάγωμεν. {Λυ} εἰ δὲ κἀμὲ καταλίποις. {(Μ.π)} προάγωμεν· ἱκανὸς οὗτος. {Λυ} αὐτῶι, Σώστρατε, χρῆσαι πικρῶς, ἔλανν' ἐκεῖνον τὸν ἄκρα[τῆ]. <ᾗ>παντας αἰσχύνει γὰρ ἡμᾶς τοὺς φίλους.	vv. 495-9	{Phil.} <i>serva tibi sodalem et mihi filium.</i> {Mnes.} <i>Factum volo.</i> {Lyd.} <i>Melius esset, me quoque una si cum illo relinqueres.</i> {Phil.} <i>Adfatim est.</i> {Lyd.} <i>Mnesilochē, cura et concas- tiga hominem probe, qui dedecorat te, me amicosque alios flagitiis suis.</i> {Phil.} <i>In te ego hoc onus omne impono. Lyde, sequere hac me.</i> {L.} <i>Sequor.</i>
vv. 26-9	{Σω}τῶι πατρὶ τὸ χ] ρησίον· πιθαν[ευομέν]η γὰρ παύσεται ὄταν] ποτ' αἴσθητα[ι, τὸ τῆς πα]ροιμίας, νεκρῶι] λέγουσα [μῦθον.	vv. 515-9	{Mnes.} <i>mihī decretumst renume- rare iam omne aurum patri. igitur mi inani atque inopi subblandibitur tum quom blandiri nihilo pluris referet, quam si ad sepulcrum mortuo narres logos</i>
fr. 4	ὄν οἱ θεοὶ φιλοῦσιν ἀποθνήσκει νέος	v. 816	<i>quem di diligunt adulescens moritur, dum valet, sentit, sapit</i>

I. Versurile 13-17 (DE) / 495-9 (Bacch.)

Scena se desfășoară cu trei personaje pe scenă: Sostratos / Mnesilochus, Philoxenus / tatăl lui Moschos și sclavul Lydos / Lydus. Toți trei vorbesc despre Pistoclerus / Moschos. Scena are loc în momentul în care Sostratos, care o iubește pe Bacchis II, informat de Lydos despre cât de apropiați sunt Moschos cu Bacchis (de fapt Bacchis I!), crede că prietenul său îl trădează, iar iubita (Bacchis II) îl înșală. Prima replică îi aparține tatălui lui Moschos care i se adresează lui Sostratos, cerându-i să-l salveze pe fiul său, Moschos: αὐτόν τε σῶσον, οἰκίαν θ' ὅλην φίλων Λυδέ, προάγωμεν „salvează-l și pe el și întreaga casă de prieteni. Lydos, să mergem!”. În latină ea a fost echivalată de Plaut prin *serva tibi sodalem et mihi filium ... sequere hac me* „salvează-ți tovarășul și mie fiul ... urmează-mă pe aici” (a doua parte a replicii la distanță de câteva rânduri). Variația din latină este evidentă, iar despărțirea replicii grecești în două este și ea relevantă. Apoi replica lui Mnesilochus (*factum volo*) nu apare în greacă. Replica sclavului Lydos: εἰ δὲ κάμῃ καταλίποις. „dacă m-ai lăsa și pe mine ...” a ajuns în latină: *melius esset, me quoque una si cum illo relinqueres* „ar fi mai bine dacă m-ai lăsa și pe mine laolaltă cu acela.” Replica tatălui lui Moschos, προάγωμεν ἱκανὸς οὗτος „să mergem, acesta este suficient”, este restrânsă la *adfatim est* „este suficient”, iar cuvintele sclavului Lydos, αὐτῶι, Σώστρατε, χρῆσαι πικρῶς, ἔλανν' ἐκεῖνον τὸν ἄκρα[τῆ]. <ᾠ>παντας αἰσχύνει γὰρ ἡμᾶς τοὺς φίλους „Sostratos, poartă-te urât cu el, chinuie-l pe acel nestăpânit, căci ne face de rușine pe noi toți, prietenii lui”, are în latină forma *Mnesilochus, cura et concastiga hominem probe, qui dedecorat te, me amicosque alios flagitiis suis* „Mnesilochus ai grijă și pedepsește-l cum se cuvine pe omul care te face de rușine și pe tine și pe mine și pe alți prieteni cu nerușinările sale.”

II. Versurile 26-9 (DE) / 515-9 (Bacch.)

Fragmentul este extras dintr-un monolog al lui Sostratos / Mnesilochus. Adresându-se spectatorilor, el nu știe dacă să folosească banii tatălui pentru a o elibera pe Bacchis II sau dacă n-ar face mai bine să-i restituie părintelui banii, după ce a aflat că Bacchis II o înșală (de fapt, cum am văzut, nu era așa). Textul grecesc spune: τ] ὦι πατρί τὸ χ]ρυσίον· πιθαν[ενομένη] γὰρ παύσεται ὅταν] ποτ' αἴσθητα[ι, τὸ τῆς πα] ρουμίας, νεκρῶι] λέγουσα [μῦθον „[vreau să dau înapoi] tatălui aurul. Deși vorbește convingător, ea va înceta atunci când își va da seama, vorba proverbului, că vorbește unui mort.” În latină a fost luat forma: *mihi decretumst renumerare iam omne aurum patri. igitur mi inani atque inopi subblanditur tum quom blandiri nihilo pluris referet, quam si ad sepulcrum mortuo narres logos* „am hotărât să restitui acum tatălui meu tot aurul. Va încerca să mă lingusească nițel pe bietul de mine, un sărac, atunci când nu mai poți îndupleca cu nimic, ca și cum ai adresa cuvinte la mormânt unui mort”. Observăm cum vb. πιθανεύομαι „a vorbi convingător” a fost echivalat cu *subblandior* „a lingusi puțin”. Forma din greacă, mai comprimată, a fost dilatăată prin introducerea unor adjective sau chiar a unei întregi propoziții care în versiunea grecească nu există. De observat cum și forma proverbului suferă o mică schimbare prin adăugarea lui *ad sepulcrum*. Remarcăm de asemenea folosirea grecescului *logos* pentru a păstra ambianța străină a acțiunii în fața spectatorilor romani.

III. Fragmentul 4 (DE) / v. 816 (Bacch.)

Versul manandreic are toate datele pentru a intra într-o colecție de *Monostihuri*: ὄν οἱ θεοὶ φιλοῦσιν ἀποθνήσκει νέος „moare de tânăr cel pe care îl iubesc zeii”, cu accentul pus prin topică pe propoziția relativă. Citat izolat, în afara contextului, versul a putut deveni o reflecție existențială, o formulă de consolare pentru morțile premature. Această perspectivă modernă i se datorează în primul rând poetului Giacomo Leopardi care, în *Amore e morte*, îl reia sub forma *muor giovane colui che al cielo e caro*. Contextul din piesa plautină aruncă însă o altă lumină asupra acestor cuvinte. Cel care vorbește este sclavul Syros (*id est* δις ἐξαπατῶν „cel care înșală de două ori”), căruia îi corespunde Chrysalus la Plaut. Adresându-se aparte către spectatori, cu o falsă compătimire, el vrea să spună că Nicobulus este bătrân și senil și nu-și mai dă seama când este înșelat. Este o remarcă cât se poate de cinică, pentru că chiar el îl înșală, chiar de două ori! Replica este mai bine înțeleasă din continuarea din limba latină: *quem di diligunt adulescens moritur; dum valet, sentit, sapit* „moare tânăr cel pe care îl iubesc zeii, atunci când are forță, este în toate simțurile și știe ce i se întâmplă”.

Câteva sumare concluzii pot fi extrase din simpla examinare a celor două texte puse în paralel. Plaut nu traduce *ad litteram* textul grecesc. Mai degrabă îl adaptează pentru publicul roman, constrâns desigur și de rațiuni metrice, recurgând la mai multe procedee: fragmentează replicile din greacă, oferind acțiunii un alt ritm, mai alert; redă în mai multe cuvinte ceea ce în greacă este mai scurt, poate în dorința de a oferi mai multă claritate sau / și pentru că fantezia îl împinge să iasă din limitele originalului; din alte pasaje se poate observa cum realitățile grecești sunt echivalate cu unele latinești în dorința de a face cât mai accesibilă acțiunea pentru publicul roman; păstrarea în latină a unor cuvinte grecești sau chiar inserarea lor acolo unde în original lipsesc, pentru a da un „aer grecesc” piesei (e.g. *logos*).

Bibliografie

- Barbiero, A. Emilia. 2016. ‘Dissing’ the δις ἐξαπατῶν. *Comic One-Upmanship in Plautus’ Bacchides* în „Mnemosyne” 69, pp. 648-667.
- Ernout, Alfred. 1933. *Plaute. Bacchides – Captivi – Casina*. Paris: CUF.
- Ferrari, Franco. 2001. *Menandro e la commedia nuova*. Torino: Mondadori.
- Handley, Eric W. 1968. *Menander and Plautus; a study in comparison: an inaugural lecture delivered at University College*. London: University College.
- Paratore, Ettore. 1988. *Tito Maccio Plauto, Tutte le commedie*. I. Roma: Newton.
- Sandbach, Francis Henry. 1972. *Menandri reliquiae selectae*. Oxford: Clarendon Press.

(Menandru) ΔΙΣ ΕΞΑΠΑΤΩΝ / (Plaut) BACCHIDES

